

ROVINSKI KAO PROUČAVALAC CRNOGORSKIH GOVORA

Adnan Čirgić

This writing is a retrospect of Pavle Apolonovič Rovinski's contribution to research in the area of Montenegrin speech. The essay concerns the elaborate part on the Montenegrin language from his extensive monograph titled *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti* (Montenegro in the Past and the Present). In addition to his contributions, we have also pointed to some faults of his work (which were corrected wherever possible).

Među značajnim proučavaocima crnogorskih govora u prvoj fazi proučavanja vidno mjesto pripada Rusu Pavlu Rovinskome, koji je u svome djelu *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*¹ dao prilično opširan opis, najopširniji do tada (ne računamo ovđe Rešetarov opis,² koji se nije odnosio isključivo na Crnu Goru, iako crnogorski govori u njemu zauzimaju najznačajniji dio). No koliko je taj opis opširan, toliko je i nesređen i

---

¹ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, tom 3, Etnografija – Književnost i jezik*, Izdavački centar „Cetinje“ & Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“ & Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Cetinje – Sremski Karlovci – Novi Sad, 1994.

² Videti: Adnan Čirgić, „Milan Rešetar kao montenegrist“ In: Milan Rešetar, *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010, str. 9–28.

nesistematičan. O tome Pavle Ivić kaže: „Trudoljubivi posao Pavla Rovinskog, koji je svoja zapažanja o jeziku na oko dvesta stranica teksta uključio u svoj geografski i etnografski opis Crne Gore (1905), ostao je u sferi amaterizma. Autor nije uspeo da potpuno savlada jezik i nije ga beležio besprekorno, a nije raspolagao ni lingvističkim obrazovanjem. Otuda svakome ko želi da upotrebi njegovu građu ostaje zadatak da iz mora podataka izdvaja ono što je tačno zabeleženo i što može da bude podsticajno za dalja istraživanja.“³ No bez obzira na sve to, Pavle Rovinski zaslužuje poseban osvrt kad se ima u vidu uloženi trud i vrijeme u kojemu je njegov rad nastao. Drukčije od Ivića misli Branislav Ostojić: „Iako, kao stranac, nije uspio da u potpunosti savlada jezik, pa iako ga nije bilježio besprekorno, a nije raspolagao ni lingvističkim obrazovanjem, njegovo djelo o crnogorskim govorima nije ostalo u sferi amaterizma.“⁴ Čini se da dijalektološki doprinos Pavla Rovinskoga o Crnoj Gori stoji između Ivićeve i Ostojićeve ocjene. On svakako jeste amaterski i po tome što je Rovinski amater u dijalektologiji i po načinu predstavljanja, sistematizacije i obrade građe, ali može biti od koristi i onima koji se profesionalno bave dijalektologijom (naravno, uz valjane provjere na terenu). No nesporno je da je pojava Rovinskoga za Crnu Goru od neprocjenjiva značaja jer nije bilo „Crnogorca koji nije poznavao Pavla Rusa. Nije bilo sela u Crnoj Gori koje nije Rovinski proučio.“⁵

---

³ Pavle Ivić, „Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora“, *Izabrani ogleđi III, Iz srpskohrvatske dijalektologije*, Prosveta, Niš, 1991, str. 232.

⁴ Branislav Ostojić, „Crnogorski govori u djelu Pavla Apolonovića Rovinskog“, zbornik radova *Crnogorsko-ruske književne veze (međusobna prožimanja, doticaji i podsticaji)*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2013, str. 11.

⁵ Lazar Tomanović, „Pavle Rovinski“, *Slobodna misao*, br. 17, 8. V 1932, str. 1.

Pavle Apolonovič Rovinski

Pavle Apolonovič Rovinski rođen je 26. II, odnosno 15. III 1831. (po novome kalendaru) u plemićkoj porodici, u srednjem Podvoložju (selo Gusevka). Završio je uglednu šestogodišnju Saratovsku gimnaziju i avgusta 1848. upisao studije filologije i književnosti univerziteta u Kazanju. U Crnu Goru je stigao u maju 1879. i u njoj proveo (s prekidima) skoro 27 godina⁶, do 1906, „kad se vraća u Rusiju, da bi radio na pripremanju i publikovanju svojih djela o Crnoj Gori. (...) Rovinski je vršio svestrana naučna istraživanja iz geografije, arheologije, istorije, etnografije i kulturne istorije. Putovao je po svim krajevima zemlje, težeći da do tančina pronikne u bit života našeg naroda, da utvrdi njegove specifičnosti i pogled na svijet. (...) Crna Gora

---

⁶ Videti: Dušan Martinović, „P. A. Rovinski u svjetlu proučavanja crnogorskih autora“, zbornik *Pavle Rovinski i Crna Gora*, CANU, Podgorica, 2009, str. 21-35.

mu je postala druga domovina. Rezultate svojih dugogodišnjih naučnih istraživanja o Crnoj Gori Rovinski je saopštio na preko 4.700 štampanih stranica.“⁷

Nas u ovome osvrtu zanima njegova pomenuta opširna analiza jezika.⁸ Ta analiza, koja predstavlja zasebnu studiju u knjizi, podijeljena je (pored uvodnoga dijela) na ove odjeljke: Akcenat, Fonetika, Tvorba riječi i fleksija, Slaganje riječi, Sopstvena imena lica, Topografska terminologija i sopstvena imena pojedinih mjesta, Rječnik.

Već iz prve rečenice uvodnoga dijela vidi se da je Rovinski jezik u Crnoj Gori tretirao tradicionalistički, u skladu s dogmom koju je postavio prije njega Vuk St. Karadžić. „Jezik, kojim se govori u Crnoj Gori, predstavlja poseban govor južnog srpskog *štokavskog* narječja, u kome se *ћ* izgovara kao *je* a ne kao *i*.“⁹ No da je bio svjestan posebnosti crnogorskoga jezika, vidi se već iz naredne rečenice: „Najviše liči na hercegovački, ali se i od njega razlikuje po nekim osobinama.“ Uzimajući Njegoša kao reprezentativnoga crnogorskoga pisca, on još jednom potvrđuje posebnost crnogorskoga jezika: „Koliko se crnogorsko narječje izdvaja od drugih srpskih može se vidjeti u *Gorskom vijencu* vladike Petra II, koji razumije svaki običan Crnogorac, ali se ispostavlja da nije sasvim razumljiv drugim Srbima, što je i dalo povoda g. M. Rešetaru da, praveći novo izdanje toga djela, opremi ga komentarima koji se odnose ne samo na sadržaj, nego i na jezik. Komentari su se pokazali potpuno izlišni za čitaoce Crnogorce.“¹⁰

---

⁷ Miroslav Luketić, „Rovinski u jednom intimnom iskazu“, zbornik *Pavle Rovinski i Crna Gora*, CANU, Podgorica, 2009, str. 38–39.

⁸ Pavle Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, III tom, Cetinje – Novi Sad, 1994, str. 633–764.

⁹ Isto, str. 633.

¹⁰ Isto.

Ispitivanja Pavla Rovinskoga imaju dva bitna ograničenja. On kao Rus nije mogao tačno zapaziti i zabilježiti sve jezičke osobine koje navodi i opisuje. A nedostatak filološkoga znanja, posebno dijalektološke prakse, njegovu studiju još više čine nedostatnom jer građa nije uvijek najbolje sistematizovana; jer su pojedine jezičke pojave date u kontekstu koji im ne pripada; jer nerijetko – koristeći primjere iz poezije (uglavnom usmene) – dolazi do pogrešnih zaključaka s obzirom na to da zanemaruje činjenicu da je formalizovani stih uslovio neke ekavske ili „hiperijekavske“ oblike koje on navodi kao tipične; jer dobar dio jezičkih osobina nije lociran pa se često ne zna da li je riječ o uskolokalnoj osobini (i, ako jeste, na koji se lokalitet odnosi) ili o naddijalektalnoj pojavi i sl. Nije u to doba imao ni valjanu dijalektološku literaturu koja bi mu mogla poslužiti kao uzor. Građa koju on daje, bez obzira na sve navedene manjkavosti, od neprocjenjiva je značaja. Ali veliki problem predstavljaju njegove omaške koje su se nekritičkim usvajanjem u novije doba usvajale i multiplicirale u izvandijalektološke svrhe. Tako u vezi s pojedinim ekavizmima koje Rovinski navodi, a koje kasnije dijalektološka ispitivanja i pisana građa iz toga perioda nijesu potvrdili, dijalektolog Drago Ćupić kaže: „Očito je da se radi o fakultativnim pojavama, ili pak o oblicima koji se nalaze u narodnim pjesmama, a što se Vasojevića tiče – i o raškim ekavskim uticajima.“¹¹ Tako veli Ćupić, bez ikakve napomene da bi takve pojave predstavljale kuriozitet ne samo u Vasojevićima. Drukčije od njega na tu se omašku osvrnuo Branislav Ostojić u inače ponekad prečerano afirmativnome tekstu o Pavlu Rovinskome: „Nijesu potvrđeni ekavizmi tipa *dete*, *ded*, *detelina*, *leče se*, *sede*, *svet*, *nedra*, *bleda*, *poseče* i sl. koje Rovinski locira u Vasojevićima i Kućima.“¹² Vrlo iscrpni opis

---

¹¹ Drago Ćupić, „Kako je Rovinski izučavao jezik Crnogoraca“, zbornik *Pavle Rovinski i Crna Gora*, CANU, Podgorica, 2009, str. 184.

¹² Branislav Ostojić, n. d., str. 12.

govora Vasojevića, koji je nedavno publikovala Rada Stijović, potvrdio je od ovđe navedenih ekavizama samo leksem *detelina*.¹³

Nije Rovinskome nedostajala samo dijalektološka literatura o Crnoj Gori, nego i kulturološka, i historiografska, i etnografska, i svaka druga. Zato, vjerovatno s osloncem na neistorijska predanja koja su nametana u XIX vijeku, razlike među pojedinim crnogorskim govorima objašnjava „doseljavanjem življa iz različitih krajeva: Primorja, Bosne i Hercegovine, i iz Stare Srbije.“¹⁴ No kad o tome raspravlja na osnovu iskustva koje je stekao na terenu, onda dolazi do sasvim ispravnih zaključaka, pa kaže recimo da su razlike među pojedinim govorima često „uslovljene i plemenskim načinom života, pri čemu se svako pleme čvrsto drži svoga, ne ustupajući od svog narodnog života. (...) Od kada se Crna Gora iz saveza pojedinih plemena preobrazila u jednu političku jedinicu, u državu, plemenski duh te izuzetnosti sve više slabi. Tome doprinosi sve življe i tješnje komuniciranje između pojedinih plemena, a kao glavni faktor u stvari za to objedinjavanje je škola.“¹⁵ Rovinski je tome morao biti svjedok, pa je tako i došao do ispravna zaključka. Bio je svjedok uobličavanja crnogorskoga *koine* sloja, ali i svjedok početka njegova rastakanja.

Jezička oblast za koju je Pavle Rovinski imao najviše literature bila je akcentologija. I on ju je svu konsultovao, kako onu na štokavskim jezicima, tako i stranu, prije svega akcenatske studije Milana Rešetara na njemačkome jeziku. No baš u toj oblasti njegov rad nosi najviše manjkavosti jer, i po sopstvenome

---

¹³ Rada Stijović, „Govor Gornjih Vasojevića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, LIV, Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpski jezik SANU, Beograd, 2007, str. 49.

¹⁴ Pavle Rovinski, n. d., str. 634.

¹⁵ Isto, str. 634.

priznanju, „posebnu poteškoću za nas predstavlja akcenat, po kojemu se uglavnom i razlikuju ti govori“¹⁶ ili, na drugome mjestu, „nikako nijesmo mogli usvojiti akcenat, zato što je, kao prvo, vrlo kapriciozan, a osim toga, naš sluh nije toliko razvijen da bi mogao razlikovati sve finese, tj. muzičku stranu govora“.¹⁷ Rovinski je, svjestan nemogućnosti da se upušta u akcenatsku problematiku crnogorskoga jezika, učinio zanimljivu stvar. Obratio se četvorici crnogorskih nastavnika – Savu Vuletiću, Zariji Radičeviću, Andriji Rađenoviću i Jovu Ljepavi. Iz Vuletićeva i Radičevićeva odgovora citirao je išeečke koji su mu se učinili zanimljivim (Rađenovića dalje ne spominje), a Ljepavin je odgovor, koji predstavlja kompletan članak o akcentu, prenio u cjelosti. Taj je članak osobito značajan jer u kratkim crtama opisuje sve bitnije akcenatske karakteristike tzv. staro-crnogorskih govora, koje danas, istina, ne predstavljaju nikakvu novinu, ali koje su mogle biti novina za slavističku javnost onoga vremena. U citiranome odgovoru Zarije Radičevića kaže se: „Sadašnja mlada generacija veoma se malo pridržava pravilne akcentuacije, a prije 15-20 godina bilo je još gore. Samo kod starih ljudi, muškaraca i žena, naročito kod Muslimana može se čuti pravilan akcenat, i to uvijek na kraju riječi.“¹⁸ Taj laički odgovor, netačan („pravilan akcenat“ kod muslimana, i to na kraju riječi) i kontradiktoran (ako je situacija bila gora prije 15-20 godina, kako to da stariji ljudi imaju „pravilan“ akcenat jer njihov govor mora biti odraz toga ranijeg stanja), za nas je ovom prilikom bitan da se potvrdi ono što je rečeno o procesu rastakanja crnogorskoga *koine* sloja jer su nastavnici već tada usađivali svijest o *pravilnome* i *nepravilnome* u jeziku. Jasno je da je *nepravilno* bilo ono što je tipično,

---

¹⁶ Isto, str. 634.

¹⁷ Isto, str. 637.

¹⁸ Isto, str. 638.

crnogorsko. To potvrđuje i Rovinski kad govoreći o „hercegovačkom govoru“ kaže da se on „u čitavoj Crnoj Gori smatra najčistijim“. Nema sumnje da je takav stav već u njegovo vrijeme bila počela nametati škola.

Dio o fonetici donosi najviše dijalektološke građe. Već je bilo riječi o tome da Rovinski uzima i primjere iz usmene poezije koji ga navode na pogrešne zaključke jer u njima *ije* / *je* često zavisi od dužine stiha. Osim toga on nekadašnju dosljednu upotrebu ijekavice na mjestu tzv. dugoga *jat* (npr. *prijevara*, *prijeklad*, *sijeno*, *posijedati* i sl.) ne razlikuje od tzv. hiperijekavizama (tipa *bolijest*), pa zaključuje da Crnogorci imaju „posebnu sklonost za izgovor toga glasa kao *ije* umjesto *je*.“¹⁹ Primjeri tipa *odsijeći*, *previjeriti*, *Trebijes* svakako nijesu tipični. Mogao ih je čuti u usmenim pjesmama (opet zbog prilagođavanja stihu) ili ih je loše zabilježio (što se sigurno odnosi na primjer *previjeriti* koji ne odgovara stihu naše usmene poezije). Zabilježio je Rovinski i ikavicu podgoričkih muslimana i, premda navodi ispravne primjere, nije uočio da se ikavizam javlja samo umjesto *ije* (npr. *dite*), ali ne i umjesto *je* (npr. *đećeta*). Da je bio savjestan istraživač, bez obzira na nedostatke čije smo uzroke već naveli, vidi se i iz činjenice da je ikavicu kao raritet u crnogorskim govorima provjeravao kod ondašnjih nastavnika S. Vuletića i Z. Radičevića.

U odjeljak o fonetici smjestio je Rovinski i neke morfonološke pojave, tipične za crnogorske govore. Takav je recimo izostanak jotovanja labijala (*robje*, *Župjani*, *pjačka*, *lomjavina*, *kopje*, *Pjevje* i sl.), koji vezuje za Pješivce i Bjelopavliće, odakle „djelimično prelazi i u okolinu Nikšića. Nalazimo ga i u Katunskoj nahiji, ali ne sa takvom postojanošću, što se naročito primjenjuje i u prvim djelima vladike Rada.“²⁰ Nasuprot tome za Podgoricu, Kuče, Pipere i Vasojeviće bilježi jekavsku jotaciju labijala, no primjeri

¹⁹ Isto, str. 642.

²⁰ Isto, str. 644.

koje je dao nijesu precizno zabilježeni. Naime, Rovinski kao *l* bilježi umekšano *l'*, koje će kasniji dijalektolozi opisati kao tipično za prialbanske govore (i kojim je često uklonjena razlika između *l* i *lj*, umjesto kojih se javlja samo to umekšano *l'*). Rovinski bilježi: *bležati, vlera, nevlesta, smledoše, Trebles, Zablelo, plena, mlesto, živleti*. On kao stranac sigurno nije mogao precizno zabilježiti niti jasno razlikovati navedene varijante glasa *l*.²¹ Stoga ih pogrešno i bilježi. Uz to treba dodati da se u navedenim slučajevima u Piperima javlja isključivo *lj*, a ne onako kako Rovinski zapisuje, jer u Piperima nema umekšavanja *l* pred vokalima prednjega reda. Dobro je zapažanje procesa koji je nastao u Podgorici (i Zeti) nakon jekavskoga jotovanja labijala – riječ je o gubljenju *v* iz grupe *vlj*, što je Rovinski potvrdio primjerima *lera, lerenik, nelesta*. U vezi s *j* Rovinski dobro opaža analoško *j* u 3. licu jed. m. r. prezenta tipa *panujo, ljušnujo*, ali ne ubicira tu pojavu (za koju će kasnija dijalektološka istraživanja pokazati da se javlja uglavnom u muslimanskim prialbanskim govorima i u peraškome govoru). Nije ubicirana ni pojava protetskoga i epenetskoga *j* u primjerima tipa *jular, jon, jorba* odnosno *pajun, bajul* i sl., a izostanak *j* u 3. licu mn. prezenta i glagolskome prilogu sadašnjemu *gledau, imau, slušaući* sveden je na „čisto hercegovačke krajeve“ iako ta pojava obuhvata znatno šire područje u Crnoj Gori. Značajno je i ovo zapažanje, premda takođe bez određenja izoglosa: „Prema duhu govora *jotu* (odnosno sonantu *j* – prim. A. Č.) nema mjesta poslije *ž* i *š*: oruže, boža vjera...“²² Nije određeno ni prostiranje pojave $\check{d} > j$ i $\acute{c} > j$, koju

²¹ Istina, na drugome mjestu (n.d., str. 649) Rovinski navodi da se „Zeta i Podgorica odlikuju što kod njih ne postoji umekšani *l*, a umjesto njega upotrebljava se srednji *l* (...). Takođe i u barskoj okolini.“ Koliko se ta osobina odnosi na Zetu i Podgoricu, toliko se javlja i u svim ostalim prialbanskim govorima.

²² Isto, str. 645. Rovinski tu navodi i ove primjere: *bliži put, gorša, tvrđša*, ali ih mi nijesmo citirali jer im tu svakako nema mjesta.

Rovinski potkrepljuje primjerima *kuj, goj, poj, doj, pej* (koji su tačni jer se pojava o kojoj je riječ javlja na kraju riječi ili sloga (npr. *pokujstvo*)) i primjerima *preja* i *onje* (ćir. онје), koji su svakako loše uočeni i nepotvrđeni (u drugome slučaju moguće je da je riječ o obliku *oñe* koji je raširen u crnogorskim govorima). Zabilježio je i interesantnu pojavu *g* umjesto *đ* u primjeru „*đe ideš*“ u Baru, dijelom u Crmnici, a naročito u Krajini.²³

Koliko pojave koje Rovinski objašnjava i opisuje zahtijevaju značajnu reviziju i provjeru, slikovito pokazuje ovaj primjer. On je naravno zapazio pojavu crnogorske jotacije kojom nastaje suglasnik *ś*, ali je nije potkrijepio pravim primjerima. Evo što o tome kaže: „Pred tankim ili jotovanim *e* (ѣ), na primjer, u riječima *sjeno, sjekira, sjerak* itd. *s* se izgovara slično kao u poljskom jeziku u riječima *śiekira, śiemę, śieść* i dr. i u nekim govorima u Sibiru...“²⁴ Objašnjenje jeste tačno, ali dva od tri data primjera nijesu tačna jer oblici *śeno* i *śerak* nijesu potvrđeni (umjesto njih je samo *sijeno* i *sijerak*).

Na osnovu zapažanja Pavla Rovinskoga reklo bi se da je labijalizacija vokala bila znatno raširena pojava u crnogorskim govorima (koja se danas može registrovati još samo u reliktnim primjerima najstarijega sloja stanovništva). To se vidi iz primjera *latinskume, Crnogurci, pustojbini* za koje kaže da se u nekim krajevima upotrebljavaju pri guslanju, a u drugim (Zeta, Mrkojevići) i u „običnom govoru“: *ja neću, bugu mi, ja se bujim; suam, puošao, tuamo, ciguanin, ruod, buarka* i sl. Može li se možda ovom pojavom tumačiti recimo upotreba imena Tudor u starim kotorskim spisima, što su neki autori tumačili vlaškim porijeklom?

Pavle Rovinski dobro je zapazio poseban izgovor nekadašnjega poluglasnika za koji kaže da je „poseban izgovor *a*, srednje između *a* i *e*, koje se može približno izraziti prihvaćenim za ruski

²³ Isto, str. 645.

²⁴ Isto, str. 651.

jezik ə: *opənci, pəs, kəd, nikəd, kək, kəkəv-si, kotə, kəba, dən, səd, ne vəlǰau, polagəno* itd.²⁵ Dao je i dobru ubikaciju te pojave: Crmnica („najjače“), Riječka nahija, Katunska nahija, Piperi, Vasojevići, Kući, Bar. Svakako da se time ne završava nekadašnje prostiranje pojave o kojoj je riječ, ali se može reći da je pojava (s obzirom na nedostatak literature u to doba) precizno locirana. Naglašeno je da te pojave nema u „hercegovačkim krajevima“ – Pivi, Drobnojaku, Banjanima, Rudinama i Grahovu. Nije u pravu Drago Ćupić kad povodom toga kaže: „I ovdje su podaci pomiješani, jer u Katunskoj nahiji refleks poluglasa je čisto *a* (ako u nekim perifernim krajevima nije izgovor između *a* i *e* pod uticajem ‘komšiluka’.“²⁶ Katunska nahija u pogledu izgovora nekadašnjega poluglasnika nije homogena. Kao što je u jednome dijelu Nahije nekadašnji poluglasnik dao čisto *a*, tako recimo u Njegušima, koji zauzimaju znatan dio Nahije i ne mogu se tretirati kao periferni kraj, i danas kod starijega stanovništva nekadašnji poluglasnik odgovara stanju koje je opisao Rovinski. U vezi s poluglasnikom zanimljivo je da Rovinskome nije promaklo da u crnogorskim govorima (istina, on ne kaže kojim već to kao da vezuje za cijelu Crnu Goru, što nije ispravno) osmanski sufixs *luk* i *lik* glasi *lak*, npr. *kalabalak, šenlak, selamlak* itd.

Izgovor i upotreba suglasnika *f* prilično su uopšteno prikazani. S druge strane sudbina suglasnika *h* data je prilično opširno, premda opet bez preciznijih podataka o prostiranju. No s obzirom na vrijeme nastanka tih podataka, ne smije im se odreći značaj. Tako Rovinski bilježi sve različite upotrebe suglasnika *h* u crnogorskim govorima: i njegovo potpuno gubljenje (što vezuje za Zetu i Podgoricu),²⁷ i njegovu zamjenu sa *g*, *k*, *v* (ne daje precizne

²⁵ Isto, str. 646.

²⁶ Drago Ćupić, n. d., str. 185.

²⁷ Drago Ćupić (n. d., str. 185) zamjera Rovinskome na tome lociranju, no ipak će biti u pravu Rovinski a ne Ćupić jer se *h* u tim govorima upotrebljavalo

podatke o prostiranju), i njegovu potpunu očuvanost (opet bez ubikacije). Iako je tačno da se *h* „najmanje toleriše“ u Piperima, Zeti, Podgorici i Crmnici, ne može se prihvatiti takvo stanje za Katunsku nahiju jer su upravo primjeri s *h* u genitivu množine (*strugah, čobanah, dobrih junakah, lijepijeh ženah, Krnjicah* itd.) koje Rovinski sam navodi bitno obilježje katunskih govora.

Ne bi bilo svrsishodno navoditi sve fonetske osobine koje je Rovinski zapazio u svojoj studiji o crnogorskom jeziku, pa ćemo samo pobrojiti još neke značajnije. On je uočio asimilaciju vokalske grupe *ao* u jednima govorima kao *a*, a u drugima kao *o*, premda ni tu nije dao izoglose. Nijesu mu promakli ni brojni slučajevi asimilacije i disimilacije suglasnika, metateze i drugih pojava (koji su danas izuzetno rijetki pod uticajem školstva), kojima će se tek nakon njega pozabaviti dijalektolozi. Takvu su recimo primjeri *mlogo, mljavam, slimim, zlamenije, Komljen, Rogamnjeni, pleperica, noriti, poron, dimno, ramno, obravnica, osamnuše* itd. Zabilježio je i nazalizaciju vokala u Kučima, koju – kao i Mihailo Stevanović znatno poslije njega – tumači albanskim uticajem²⁸; oblike *sut* i *su* (=svet) u toponimiji Boke Kotorske i u dublje u unutrašnjosti; epentetsko *d* (npr. *zdrela, Prizdren, nazdrijeh*) i sl. U nekim slučajevima pokazao se gotovo kao preteča strukturalista u dijalektologiji jer je dao podatke o pojedinim suglasničkim grupama, kakvi nerijetko nedostaju i u današnjim dijalektološkim opisima. Tako iz njegove studije saznajemo da se u crnogorskim govorima (opet bez preciznijega određenja prostiranja pojava) ne javljaju grupe *bz, vl, pš, ps, pk,*

---

jedino kod muslimana, a kod hrišćana jedino naknadno – pod uticajem škole. Dijalektološka literatura podupire stavove Rovinskoga.

²⁸ Stevanovića je zbog toga oštro kritikovao Henrik Barić u tekstu: H. Barić, „Stevanović S. Mihailo, *Istočnocrnogorski dijalekat*. S kartom uz tekst. Biblioteka Južnoslovenskog filologa, 5, Beograd, 1935, 1–128.“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 16, sv. 1, Beograd, 1936, str. 159.

dg itd., tačnije da se one upotrebljavaju bez prvoga konstituenta (npr. *zova, ladika, laka, šenica, sovka, okoliti, Pogajevi* itd.). I još je jedno opažanje u vezi s fonetikom značajno. Radi se o upotrebi *š* i *ž* umjesto *s* i *z*, kao u primjerima: *žnam, nažiravati, razumijem, šam, šnaha, šenat, mješte, šežanj, čašni, lištak* i sl. Rovinski tu pojavu vezuje „naročito“ za Ozriniće, premda se zna da je ta danas sasvim iščezla pojava bila znatno šira. Od njezina navođenja mnogo je bitnije objašnjenje koje Rovinski daje, a koje je ostalo do naših dana prilično zanemareno i zaobiđeno: „Mnogo primjera za to navodi V. Karadžić i u tome vidi uticaj italijanskoga jezika, pošto je to najviše u Ozrinićima, a često i u Crmnici; unutrašnjost Crne Gore je dalje od Primorja i prema istoku toga je manje. Na to se još može dodati da takvih izmjena glasa je mnogo manje u Dalmaciji, koja je mnogo bliže Italiji, i nalazi se u tješnjim vezama s Italijom. Slično ovome nalazimo i u drugim slovenskim jezicima, naročito u poljskom i ruskom postoji tendencija pojačanja piskavog *s* do šuštavog. U riječima kao *šešnaest, šežanj*, vidimo asimilaciju na osnovu koje i u ruskim govorima imamo: *шешнацать, Шаша* (Saša), *шушеньй* (sušeni) i dr. Zbog toga je suviše, po našem mišljenju, tražiti objašnjenje u stranom uticaju.“²⁹

Odjeljak o tvorbi riječi i fleksiji prilično je obiman i predstavlja značajno svjedočanstvo o brojnim procesima koji su u crnogorskome jeziku nestali tokom XX vijeka pod uticajem školstva i srpskohrvatske jezičke norme. Nije ovo prilika da se ukaže na sve takve osobine koje Rovinski navodi, pa ćemo pomenuti samo značajnije i opštije. Crnogorski jezik karakterisala je otvorenost prema tvorbi složenica (ono što su neuki zlonamjernici 90-ih godina XX vijeka pripisivali hrvatskome jeziku). Evo što o tome Rovinski bilježi: „Veoma lako sastavljaju se složene riječi, kao: *puškomet* – rastojanje na jedan puščani

²⁹ Pavle Rovinski, n. d., str. 650.

domet; *kamenotur* – bacanje kamena; *staklorez* – dijamant; *štetibrzad* – bik u plugu koji uvijek izlazi iz brazde; *razopek* – najveća vrućina; *gubodrob* – proždrljiv čovjek i dr. Ta sposobnost stvaranje novih riječi ne napušta Crnogorca ni u novije vrijeme. Tako u ne baš davno vrijeme nikle su riječi: *gluvača* – puška Martini, bez spoljašnjeg zatvarača; nož *bjelokorac* ili *crnokorac* – s bijelom ili crnom drškom; *velikosudija* – član velikog suda; *preslike* – učenici škole nazvali su slike, koje se preslikavaju na čist papir, – ‘što se preslika’; *sušilo* – upijač itd.“³⁰ Prilagođavanje stranih ličnih imena crnogorskome imenoslovu, koje je Rovinski zabilježio kao pojavu svojega vremena, navodeći primjere *Karlo*, *Bismarko*, danas je više izuzetak nego pojava. (Tako danas imamo recimo ženska imena poput *Elizabet* ili *Šarlot* umjesto nekadašnjih *Elizabeta*, *Šarlota* i sl.) U vezi s imenicama zabilježio je Rovinski nekadašnja tipična obilježja pojedinih crnogorskih govora (opet uglavnom bez ubikacije) koja su danas gotovo sasvim iščezla. Takvi su recimo: slaganje imenica tipa *kupivojska*, *vojvoda* s pridjevima ženskoga roda i njihova promjena po obrascu ženskoga roda (npr. *O Saviću*, *naša kupivojsko*; *krvava gazijo* i sl.), ženska lična imena na *-e* (npr. *Stane*, *Mare*, *Make* i sl.), ženski rod imenica koje se danas upotrebljavaju isključivo u muškome rodu (npr. *srdačna pozdrav*, *u prvu mrak*), genitiv množine *mjeseca* i *mjeseci*, *nokata* i *nokti*, zabilježio je oblik *dnevi* kao aktivan u njegovo doba, oblike tipa *kam* – *kamen*, *grum* – *grumen*, dativ i instrumental tipa *teladma*, *ljudma*, *konjma* itd.

U vezi sa zamjenicama zabilježio je opštercnogorsku osobinu *ve umj. vas*, *ne umj. nas*, *vi umj. vam*, *ni umj. nam*, reduplikaciju zamjenica u Podgorici (npr. *mene mi je milo*) iako je ta osobina obuhvatila područje znatno šire od podgoričkoga, tj. sve prialbanske govore (riječ je o balkanizmu) pa čak i neke govore

³⁰ Isto, str. 655.

dublje u unutrašnjosti (neki katunski govori, npr., i danas čuvaju tu osobinu, istina manje izraženu nego recimo u Kućima ili Podgorici), oblike *njihni* i *njin* umj. *njihov*, genitiv *česa* i *ničesa* i od toga izvedeno *česovi*, *nečesovi*, *ničesovi*. Rovinski bilježi i *ij* umjesto *njih*, ali to zapažanje nije precizno budući da je *j* tu sekundarno i fakultativno (uglavnom uslovljeno kontekstom) i da se javilo nakon gubljenja *h*.

U vezi s brojevima zapazio je oblike tipa *desetina* umjesto *desetoro* (promaklo mu je da čak i kod Njegoša, čije primjere inače koristi, postoje oblici tipa *desetinja*, *petinja*). Ima značajnih zapažanja i o pridjevima: „dodaci“ kojima se ističe kakva osobina, npr. *cip-cipan*, *zdrav zdravit*, *pun punctat* i sl., promjenu pridjeva neodređenoga vida i po obrascu određenoga i neodređenoga vida, npr. *njegovoga mila pobratima*, *od krvava Spuža carevoga* i sl., frekventnost komparacije sa sufiksom *-š(i)*, npr. *ljepši*, *bjelši*, *živši*, *grubši*, *starši* (opet bez određenja teritorije na kojoj se to javlja), upotrebu *po* i *pri* za „pojačavanje osobine, ali ne do superlativa“, npr. *pogolem*, *pomlad*, *pridaleko*, *pristar* i sl., a za komparative *volij*, *radij* kaže da se upotrebljavaju „u značenju glagola: *volij sam izgubiti*, *nego se na sud ćerati*; *radija sam umrijeti*, *nego se za nemila udati*.“³¹

O tvorbi glagola Rovinski kaže: „I u ovoj oblasti, kao što smo vidjeli u drugim vrstama riječi, Crnogorac veoma lako stvara nove riječi, pri čemu se uvijek vidi konkretnost i slikovitost.“³² A onda to potkrepljuje primjerima *nanožiti se* (stati na noge poslije kakve duge bolesti u postelji), *prosloviti* (progovoriti), *uknjižiti* (zapisati u knjigu, u protokol), *izulariti* (umrijeti, uglavnom se odnosi na konje), *ubarabariti* (podjednako razdi-jeliti), *svadbovati* (biti u svatovima), *sporedovati* (uporedo živ-jeti), *porednici* (oni što sporeduju), *zavatriti* (opaliti pušku ili

³¹ Isto, str. 661.

³² Isto, str. 661.

pištolj), *temenati* („udarati čelom po turski“). Navodi takođe lako usvajanje glagola stranoga porijekla (osobito orijentalizama i romanizama) i njihovo prilagođavanje crnogorskome jezičkom sistemu (npr. *oturačiti* < *otur*, *pofermati* < *fermare*). U vezi s morfologijom glagola ističe samo značajnije pojedinosti poput gubljenja *i* iz imperativa (*bjež'te*, *jed'te*, *skup'te*), 1. lice jednine prezenta na *-u* (*viđu*, *velju*, *trplju*, *skaplju*), a u Baru i *idu*, *jedu*, *čuju*, analoško *-u* u 3. l. mn. prezenta *izgubu*, *ljubu*, *šedu*, *otu*, *volju*, što vezuje za Podgoricu i djelimično Kuče i Vasojeviće, upotreba *plije* umj. *pliva* te u Podgorici *culiti* (treba *culunuti*) umj. *celivati*, oblike *izisti* (< *izići*) i *ojdoh*, *ojde* itd.

Već je rečeno da u opisu Pavla Rovinskoga nema sistematičnosti, pa se tako npr. u odjeljku o morfologiji ili tvorbi mogu naći podaci o nekim jezičkim osobinama koje ne pripadaju tim jezičkim oblastima. Takve su neke čisto morfonološke pojave, kao što je da se „kod glagola koji se završavaju na *nu* izbacuje *p* i *t*“³³, npr. *kanite*, *svinuti* i sl. Takva je i napomena o izražavanju budućnosti „prošlim vremenima“, npr. *Bježi, Petre, glave ne unio, / e ti Turci pošekoše glavu; Bjež, Šćepane, zlo ti jutro bilo, / Piperi te jutros pošekoše!*“ Ili i suprotne pojave, npr. *I tada budu Turci pobijeđeni*. Takva je i napomena o tvorbi imenica od glagolskih pridjeva, potkrijepljena primjerom *gledeće* (ženica), koji vezuje za Drobunjake iako je riječ o imenici koja se upotrebljavala na širem prostoru (i u Piperima, npr.).

Gotovo da nema u današnjoj standardnoj upotrebi nijednoga od priloga koje Rovinski navodi kao tipične za svoje doba. Potisnula ih je očito jezička norma iz jugoslovenskoga perioda. Takvi su recimo ovi priloz: *lasno*, *zorno*, *noćno*, *sprešno*, *dogovorno*, *bjelodano*, *pješki*, *natraške*, *stramputice*, *vrzimice*, *letilice*, *hotimice*, *pobaučki*, *dobre*, *zorom*, *malom*, *obdanice*, *nase*, *pose*, *napose*, *posedoba*, *lani(h)*, *prekolani*, *onomlani*,

³³ Isto, str. 663.

taunlani, tauonomlani, onomad, onomadne, prekojučer, onoveče, taundan, taunvečer, zajučer, šalapaundan, tajmah (tajman, tama, taman), nakom, jedanak, iznebuha, opako, naopako, kole itd.

Dio o prijedlozima je kratak jer Rovinski kaže da „u crnogorskome narječju nema predloga koji se ne bi upotrebljavali uopšte u srpskom jeziku“.34 Kao tipičan navodi „*sep (sef ili sevet) mene (pored mene) – radi, za mene (uzrok)*“. No taj prijedlog, turskoga porijekla, zapravo glasi *sebëp*. Registrovao je i reduplikaciju prijedloga (npr. *I dijete banovac Sekule / i sa š njime sva njemačka vojska*) i gomilanje prijedloga (npr. *do na kulu popa od Lopiza; do navrh skala*) te naporednu upotrebu prijedloga *s* i *su* itd.

I odjeljak o veznicima je kratak i u njemu navodi upotrebu *e* umjesto rjeđega *jer, jera, jere* i umjesto *što* i *zato što* te *začem* umjesto *zašto, pošto* i upotrebu *ali / oli* umjesto *ili*.

Poglavlje o „slaganju riječi“, tj. o sintaksi prilično je opširno i donosi obilje uglavnom nesređenih podataka. Rovinski je tu uočio upotrebu akuzativa umjesto lokativa, upotrebu *iz* umjesto *od* (npr. *iz odže, iz Jovana*), upotrebu *na* umjesto *kod / k* ili umjesto dativa (npr. *ajde na njega; doktor ide na bolesnika svaki dan; ja sam bio na ranjenika* itd.), upotrebu *u* umjesto *kod / k* (npr. *ajdemo u Aksa*) i druge osobine koje su u to doba svakako morale biti novost za slavističku javnost i kojima će se naši dijalektolozi značajnije posvetiti tek od kraja treće decenije XX vijeka.

U ostatku studije Rovinski donosi podatke koji uglavnom izostaju pri kasnijim dijalektološkim opisima. On daje podrobniju analizu naziva za jelo i piće, izraza koji se odnose na rat, riječi i izraza „prenesenog i slikovitog značenja“, pokazuje sličnosti s raznim govorima ruskoga jezika, analizira lična

³⁴ Isto, str. 667.

imena³⁵ i prezimena i daje značajne podatke o ulozi nadimaka u Crnoj Gori (za koje kaže da „nikako nemaju uvredljiv ton, već kao da maze; kao i kod nas, daju čovjeku pogrđan nadimak u vidu pohvale“, a kao ilustraciju navodi: *Mrgud, Šarac, Šogo, Buljo, Zeko, Zec, Srdo, Mrša, Mršulja* i sl.) te vrlo detaljnu analizu topografske terminologije (planine, šume, vode) i na kraju prilično opširan rječnik (s tim što treba naglasiti da izuzetno bogatu leksičku građu donosi i u odjeljcima o topografskoj terminologiji i o pozajmljenicama u crnogorskome jeziku iz slovenskih i neslovenskih jezika te sličnostima s raznim govornima ruskoga jezika).

Za ovu priliku citiraćemo još jednu bitnu napomenu Pavla Rovinskoga (koja spada u one kakve izostaju u današnjim dijalektološkim opisima) radi poređenja nekadašnjega i današnjeg stanja: „Što se tiče psovki (grdnji) ovdje su Crnogorci u tom pogledu zaostali od svoje braće na sjeveru. *Pogrđnih psovki,*

---

³⁵ U vezi s time pomenućemo samo ovaj detalj kako bi se ilustrovalo koliko se današnja Crna Gora, usljed raznih vidova asimilacije, sve više udaljava od one nekadašnje koja je bila interesantna i inostranim istraživačima. Za imena *Nemanja*, danas prilično zastupljeno u Crnoj Gori, naročito (iz poznatih ideoloških razloga) od 90-ih godina prošloga vijeka, Pavle Rovinski (n. d., str. 704) kaže: „u savremenoj Crnoj Gori *nemanja* označava čovjeka koji ništa nema; u tom smislu upotrebljava se i riječ *nemanjići*“. Na drugome mjestu kaže: „Kod Kuća postoji riječ *nemanjići*, ljudi koji ništa nemaju, naročito nepokretne imovine, a u drugim mjestima ta riječ je nepoznata“ (n. d., str. 686). Bilo bi zanimljivo uporediti današnji kučki imenoslov s navedenom konstatacijom Pavla Rovinskoga. U vezi s Kućima dao je još jedan zanimljiv podatak (n. d., str. 685): „Kući se takođe razlikuju po izgovoru, što se može donekle objasniti uticajem albanskoga jezika zbog tijesnih veza s Albancima, a pokatkad i miješanja. Mnogi od njih su usvojili albanski jezik na štetu srpskog. Takav primjer predstavlja selo Orahovo.“ I tu bi situaciju bilo interesantno danas terenski ispitati i uporediti s onim o čemu govori Rovinski.

sramotnih u staro vrijeme u Crnoj Gori nije uopšte bilo, mada se sada čuju u gradovima, pa čak i kod djece. Najobičnije pogrdne riječi su *budala*, *bestia*, *galiot* i *galiotica*, *šeret*, *alčak*, *nikogović* (*od nikogovića*), *paša noga*; ili izražavaju ružne želje: *Bog te ubio*; *zmija te zaklala*; *pas se od tvoje krvi nalokao*; *pas mu se naio mesa*; *dug te jad ubio*; *grdo*, *Bog te ne nagrdio*, *grdilo!* i tome slično, a postoje i složeniji izrazi kao: *Da Bog da turske sahanе lizao!*; *takvi se pod Spuškom (Skadarskom) glavicom radali!* tj. protivnici Crne Gore, pravoslavne vjere i naroda, kakve su smatrali spuške stanovnike ili one iz Skadra. *Arbanase, kurvino kopilje!* A u Morači je najteža psovka: *Bilo ti ušćenije!*³⁶

Da Pavle Apolonovič Rovinski nije o crnogorskim govorima rekao ništa više do ovo što je ovđe spomenuto³⁷, on bi opet bio nemjerljivo značajan za našu dijalektologiju i kompletnu montenegristiku. Istina je da je njegov jezikoslovni rad nesređen, nesistematičan, da su primjeri katkad nepotvrđeni u stvarnosti itd., ali ako se uzme u obzir da taj rad spada među pionirska djela o crnogorskome jeziku i da nije nastao u jezikoslovne nego isključivo u etnografske svrhe,³⁸ onda je svako isticanje zamjerki

³⁶ Pavle Rovinski, n. d., str. 678.

³⁷ O doprinosu Pavla Rovinskoga „srpskohrvatskoj“ geografskoj terminologiji opširno je pisao Mato Pižurica („Prilog Rovinskog srpskohrvatskoj geografskoj terminologiji“, *Vtora jugosl. onomastička konferencija*, MANU, Skopje, 1980, str. 245–286.). Mi smo se ovđe ograničili isključivo na njegov dijalektološki rad.

³⁸ O tome i sâm Rovinski u zaključku (str. 699) kaže: „Gledajući na jezik kao na organsku pojavu narodnog duha, neraskidivo povezanu sa cjelokupnim životom naroda, kao na organ, preko kojega narod izražava svoje duhovno bogatstvo, mi ga dovodimo u vezu sa izučavanjem etnografije naroda i navedeni članak o crnogorskom narječju predstavlja jednu od glava etnografskog odjeljka u našem radu o Crnoj Gori, kao i ostala etnografska građa, a ni u kom slučaju kao filološka (kurziv – A. Č.)“.

neprikladno. S današnjega aspekta, kad je na terenu već štošta nemoguće provjeriti, osnovni nedostatak pristupa Pavla Rovinskoga jeste u tome što se nije pridržavao načela koje je sam sebi u uvodu zadao: „Izlažemo građu na osnovu koje bi se moglo razumjeti samo ono što odlikuje sve crnogorske govore od govora van granica Crne Gore; ali ne i govore svakog pojedinog kraja u Crnoj Gori.“³⁹ Kao da mu je kasnije bilo žao propustiti pojedine osobine koje ne obuhvataju svu Crnu Goru, one koje su bitne za unutrašnju diferencijaciju crnogorskih govora. I baš u tome što nije naveo izoglose takvih pojava i osobina ogleda se najveći nedostatak njegova rada. Ipak, sasvim je na mjestu konstatacija Branislava Ostojića kojom ćemo završiti ovaj osvrt na dijalektološki doprinos Pavla Rovinskoga Crnoj Gori: „Sve do 80-ih godina prošlog vijeka Rovinski kao dijalektolog ostao je nezapažen u našoj nauci o jeziku. I to je velika greška jugoslavista. Da je neko odmah krenuo njegovim putem, da je njegova sirova građa provjerena, dopunjena i razrađena, naša bi dijalektologija zauzela posebno mjesto u slovenskim krugovima. Imali smo, dakle, zahvaljujući Rovinskom, šansu koju smo propustili. To zaista ne umanjuje ulogu i značaj P. Rovinskog u razvoju naše dijalektologije odnosno u izučavanju crnogorskih narodnih govora.“⁴⁰

---

³⁹ Pavle Rovinski, n. d., str. 634.

⁴⁰ Branislav Ostojić, n. d., str. 15.

Citirana literatura

- Barić, H.: „Stevanović S. Mihailo, *Istočnocrnogorski dijalekat*. S kartom uz tekst. Biblioteka Južnoslovenskog filologa, 5, Beograd, 1935, 1–128.“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 16, sv. 1, Beograd, 1936, str. 159.

- *Crnogorsko-ruske književne veze (međusobna prožimanja, doticaji i podsticaji)*, zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2013.

- Čirgić, Adnan: „Milan Rešetar kao montenegrist“ In: Milan Rešetar, *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010, str. 9–28.

- Čupić, Drago: „Kako je Rovinski izučavao jezik Crnogoraca“, zbornik *Pavle Rovinski i Crna Gora*, CANU, Podgorica, 2009, str. 181–186.

- Ivić, Pavle: „Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora“, *Izabrani ogleđi III, Iz srpskohrvatske dijalektologije*, Prosveta, Niš, 1991, str. 225a–255.

- Luketić, Miroslav: „Rovinski u jednom intimnom iskazu“, zbornik *Pavle Rovinski i Crna Gora*, CANU, Podgorica, 2009, str. 37–43.

- Martinović, Dušan: „P. A. Rovinski u svjetlu proučavanja crnogorskih autora“, zbornik *Pavle Rovinski i Crna Gora*, CANU, Podgorica, 2009, str. 21–35.

- Ostojić, Branislav: „Crnogorski govori u djelu Pavla Apolonovića Rovinskog“, zbornik radova *Crnogorsko-ruske književne veze (međusobna prožimanja, doticaji i podsticaji)*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2013, str. 9–16.

- *Pavle Rovinski i Crna Gora*, zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2009.

- Pižurica, Mato: Prilog Rovinskog srpskohrvatskoj geografskoj ter-

---

minologiji“, *Vtora jugosl. onomastička konferencija*, MANU, Skopje, 1980, str. 245–286.

- Rovinski, Pavel Apolonovič: *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, tom 3, Etnografija – Književnost i jezik*, Izdavački centar „Cetinje“ & Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“ & Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Cetinje – Sremski Karlovci – Novi Sad, 1994, str. 633–764.

- Stijović, Rada: „Govor Gornjih Vasojevića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, LIV, Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpski jezik SANU, Beograd, 2007, str. 1–321.

- Tomanović, Lazar: „Pavle Rovinski“, *Slobodna misao*, br. 17, 8. V 1932, str. 1.